

Osmanlı Bilim Tarihi Çalışmalarında Mühmel Bir Kaynak: Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'si*

A Neglected Source For Studies in the History of Science in Ottomans: The Travel Book of Awliyâ Chalabî

Kübra DEMİR*

Öz

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, dil, tarih, coğrafya, edebiyat, sosyoloji, antropoloji, halk bilimi gibi sosyal bilimlerin birçok dalında araştırma konusu olmuş, fakat bilim tarihi alanında ve özellikle Osmanlı bilim tarihi çalışmalarında ihmal edilmiştir. Evliya Çelebi, *Seyahatname'sinde* gezip gördüğü beldelerin toplumsal, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel yapısını vermeye çalışmasının yanı sıra buralarda tanıştığı ya da varlığından haberdar olduğu devrin ilim adamları hakkında ve riyaziye (matematik), hesap, hendese (geometri), astronomi, astroloji, usturlap ilmi, tıp, cerrahi, simya, savaş teknolojisi, mineroloji gibi Osmanlı bilim tarihinin pek çok alanında da esasında bilgi vermektedir. Bilim tarihi açısından büyük önem arz eden mineroloji, Aristoteles başta olmak üzere Plinius, Dioskorides, Yuhannâ bin Mâseveyh, Kindî, Ya'kûbî, Dîneverî, Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Bîrûnî, Kazvî'nî ve Şîrvânî gibi ilim adamlarının eserlerinde yer almış, ayrıca Osmanlılar döneminde cevherleri tanıtmak amacıyla “cevhernâme/cevâhîrnâme”ler yazılmıştır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde* minerolojiye dair bilgiler bugüne kadar akademik çalışmalara konu edilmese de eserde taşların, madenlerin önemi büyüktür. Zira Evliya Çelebi, gezip gördüğü beldeleri anlatırken özellikle madeni çok olan yerler için ayrı bir başlık açmayı ihmal etmemiştir. Örneğin İstanbul, madenleri açısından da konu edinilen bu illerin arasındadır. “İstanbul’un içinde ve dışında Tanrı eseri madenleri bildirir.” başlığı altında on üç tane maden zikrederek Osmanlı bilim tarihi çalışmaları için minerolojik bir katkı sağlamaktadır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin* on cildini kapsayan bu çalışmada, Osmanlı bilim tarihi çalışmalarında mühmel bir kaynak olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi mineroloji bağlamında değerlendirilecek, eserde elmas, yakut ve zümrüdün kullanım yerlerine, bu taşlarla uğraşan esnaf sınıflarına, benzetme ögesi olarak kullanılmasına ve nihayet cevherlerin çıkarıldığı yerlere odaklanılacak ve bu yerler harita üzerinde gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, mineroloji, elmas, yakut, zümrüt

ABSTRACT

The *Seyahatname* (*Siyâhat-nâmah*) of Awliyâ Chalabî has been the subject of research in many social sciences, such as language, history, geography, literature, sociology, anthropology, and folklore. That said, it has been neglected in the history of science and especially in Ottoman science history studies. Awliyâ Chalabî, in his *Seyahatname*, provided information about the social, political, economic, cultural, and scholarly aspects of the cities he visited. He also provided information on many areas of the Ottoman history of science, such as *riyâdiyya* (mathematics), calculus, *handasa* (geometry), astronomy, astrology, astrolabe, medicine, surgery, alchemy, military technology, and mineralogy. Mineralogy, which is of great importance in terms of the history of science, took place in the works of scholars, especially Aristotle, Pliny, Dioscorides, Yuhannâ ibn Mâsavayh, al-Kindî, Ya'qûbî, Dînavarî, Abû Bakr al-Râzî, İbn Sînâ, Bîrûnî, Qazvî'nî, and Shirvânî. Likewise, in the Ottoman period, “*Jawhar-nâmah/Jawâhîr-nâmah*” was written to give information about *jawhars*. However, the information relates to mines in the *Seyahatname* of Awliyâ Chalabî has not been the subject of academic studies until today. On the other hand, stones and minerals are of great importance in his book. Awliyâ Chalabî, while describing the places he had visited, did not neglect to open a separate heading, especially for an area with a lot of minerals. For example, he mentioned İstanbul's minerals. He reported the “God-made mines inside and outside İstanbul.” He provided a mineralogical contribution to the history of Ottoman science by mentioning 13 metals under the title. This study includes an investigation into the ten-volume *Seyahatname* of Awliyâ Chalabî. This book was a neglected resource in Ottoman science history studies and will be assessed in terms of mineralogy. This article will focus on diamond, ruby, and emerald mining. It will also mention the artisan class, uses, and metaphors. In addition, diamond, ruby, and emerald mines will be shown on the map.

Keywords: *Seyahatname* (*Siyâhat-nâmah*) of Awliyâ Chalabî, mineralogy, diamond, ruby, emerald

Başvuru/Submitted: 29.03.2021 **Kabul/Accepted:** 15.04.2021

* **Sorumlu yazar/Corresponding author:** Kübra DEMİR (Doktora Öğrencisi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul, Türkiye. E-posta: kubra_demir@stu.fsm.edu.tr ORCID: 0000-0003-4419-273X

Atıf/Citation: Demir, K. (2023). Osmanlı bilim tarihi çalışmalarında mühmel bir kaynak: Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'si*. M. C. Kaya, N. Özdemir & G. Aksoy (Eds.), *The 2nd International Prof. Dr. Fuat Sezgin Symposium on History of Science in Islam Proceedings Book* (s. 71-90) içinde.

<https://doi.org/10.26650/PB/10.26650/PB/AA08.2023.002.004>

“Seyahat sırasında nazik ömrün niçin gider? Hem seyahat, hem ziyaret ve hem ticaret ola” diye zorluğu tercih edişim bakımlı ülkelerin ibretlik eski eserlerinde han, cami, medrese ve mamur eserlerini gezip görmekte ve arz-ı beledi ve uzun günü ile muharrir gibi bütün eserlerini yazmaya gayret eyledim, ki *himmetin yüceliği imandandır.*”

Evliya Çelebi

1. Elmas

Elmasın *Seyahatname*'de kullanıldığı yerlerden birinin nesnelere olduğunu görürüz. Evliya Çelebi, acayip ve garip bulduğu kâfir ayinlerini anlatırken bir alaydan bahseder. Bu alayda bir sofa tahtırevan üzerinde Hazret-i İsa ve Meryem Ana heykeli vardır ki beş Mısır hazinesi değerinde mücevherle süslüdür. Özellikle Meryem Ana heykeli May-firav tacıyla, boynundaki yüz tane iri inci tespihiyle dikkat çekicidir. Heykel mücevher ile süslü olduğu gibi heykelinin kendisi, gözleri şeb-çerâğ mücevherlerle, tırnakları ise kırk, elli kırat elmasla yapılmıştır:

“Ve Meryem Ana kezâlik bir taht üzre oturup başında tâc-ı Mayfirav üzre cemî’i kral karılarının nezerât gönderdikleri cevâhir-i gûnâ-gûnlar ve gerdeninde niçe yüz aded dürr-i yetim tesbihler- ve tırnakları kırkar ellişer kırat **elmaslar** ve gözleri şeb-çerâğ cevâhir taşlar ile inşâ olunmuş sihr-âsâr sûretlerdir, ammâ kâğızdaki gibi tasvîr değildir.” (Evliya Çelebi, 2002, s. 261)

Aynı şekilde Kaşa Ban Muğânı Kilisesi'nde yer alan Hazret-i Meryem heykeli kucağındaki çocuk Hazret-i İsa'yla dikkat çekicidir. Görenin canlı zannedeceği bu heykelin tırnakları elmastandır:

“Ve nâhunlarında birer Rûm harâcı değer **elmas**(ın)dan tırnakları var ...” (Evliya Çelebi, 2002, s. 23)

Evliya Çelebi, gittiği beldelerde kralların, şahların, hanların giysilerini de tasvir eder. Çirkin suratlı Nemse çasarının giysilerini anlatan Evliya, çasarın boynundaki kırk elli kıratlık kuzu şeklindeki elmastan bahseder. Padişahların İsa gibi kuzu olması gerektiğine dair metaforik bir anlama sahip olan bu kolye, 2600 yıllık bir geçmişe sahip olup çasara dedelerinden kalmıştır. Çelebi, bu elmas kolyenin her ne kadar -kırk elli kıratlık- olduğunu söylese de hakkâkın kuzu şekline getirmek için büyük bir elmas kullandığına da dikkat çeker:

“Ammâ boğazında asılı elmâsdan bir kuzu sûreti var, kırk kırât gelir. Garâbet bunda kim üstâd hakkâk bu **elmâsı** kuzu sûretine eli ayağı ve başı ve boynuzlarıyla koyunca ne kadar büyük **elmâs** olmak gerek kim bu mertebeye koyup kuzu sûreti ola.” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 114)

Okçulukta maharetli Hazret-i Sa'd-ı Vakkas ziyaretgâhına giden Evliya Çelebi, burada tırkeşini tekbirleterek üç ok bırakıp Mısır fatihi Selim Han'ın ok temrenini geçici olarak alarak tırkeşine koyar. Bu ok temresi de kuzu kolye gibi elmastandır:

“Hâtâ hakîr bu ziyâret etdiğimde tırkeşim tekbirledüp üç ok birağup fâtihi-i Mısır Selîm Hân'ın bir **elmâs** peykân-ı hadengin teberrüken alup tırkeşime koyup du‘â [vü] senâ ile kuşandım.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 257)

Elmas, esir düşen Maskov kralının başveziri Sarı Şeremet Vezir Ban'ın koynundan çıkar. Vezirin koynunda yetmiş parça inci ve kırk parça Bedahşan la'li dışında üç yüz parça elmas da vardır ve vezirin tüm cevahirleri esir düştüğü için Mehmet Giray Han tarafından alınır:

“Bâ-husûs Maskov kralının başvezîri olan Sarı Şeremet Vezîr Ban ki anın koynunda üç yüz kır'ta **elmâs** ve yetmiş aded dürr-i yetim incüler ve kırk kır'ta la'li Bedahşânlar ile esir olup avrediyile Hân huzûruna getirüp dest-beste dil-haste edüp pâyine iki kat kalın demir neybeler urup karısıyla ikisin bir araba içre kayd etdiler. Ve cümle **elmâs** cevâhirlerin aldılar.” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 205)

Elmas bazen öldürülmemenin, bin kırbaçla salıverilmenin hediyesidir. Bin kırbaç vurulan Rûmiye hanı, ölmediği için haline şükrederek Evliya'ya koynundan bin altın, bir inci tesbih ve yedi parça elmas taş verir:

“Hân hamd-i Hudâ edüp eydür: ‘Şükür olsun kim gözüm çıkarup ödüm çıkarmadılar’ deyü hakire koynundan yedi kıt’a **elmas** taş ve bir incü tesbih ve bin altın verüp ‘Dehi çok şey verirem’ dedi.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 194)

Taçları, kolyeleri süsleyen elmas, bir intihar metası da olur. Evliya Çelebi, Revan kalesine sırasıyla ve hangi süreçlerle kimlerin vezir olduğunu uzun uzun anlatır. Evliya Çelebi, Revan'ı kızılbaşların ele geçirmesini, daha sonra kızılbaşlardan almalarını ve tekrar kızılbaşların yedi ay Revan'ı almak için uğraşmalarını anlatırken Revan'a sığınmış olan Murtaza Paşa'nın sonunda bir gece elmas yüzüğünü yutup öldüğünü aktarır:

“...şâh-ı dâll-ı bed-fi'âl yüz bin asker-i sürhserân ile kal'a-i Revân-'ı yedi ay döğe döğe amânın kesüp Tabanıyassı, Revân'da mütehasın olan Murtazâ Paşa'ya adâveti olmağıla Revân imdâdına yetişmeyüp (şâh-ı gümrâhın Revân üzere hareketin istimâ' edüp Erzurûm'a gelüp Revân imdâdına yetişmedi) yedi ayda derûn-ı kal'ada zehâ'ir ve top ve barut kalmayup âhir bir gice Murtazâ Paşa **elmas** hâtemin yudup merhûm olıcak...” (Evliya Çelebi, 1999a, s. 40)

Evliya 1634-35 yılında Revan kalesindeki askerinin aman ile kaleyi şaha vermesi üzerine Murtaza Paşa'nın parmağındaki elmas mührünü yutarak ciğeri pare pare olup ölüşüne tekrar değinir:

“Murtezâ Paşa gördü kim kal'a içindeki asker amân ile kal'ayı şaha verdiler. Ol dahi haste-hâl idi. Hemân parmağındaki **elmas** mührünü yudup ciğeri pâre pâre olup merhûm oldu.” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 83).

Bîrûnî de elmasta öldürme özelliğinin mevcut olduğunu aktarmaktadır (Bîrûnî, 2017, s. 116).

Bu denli kıymetli bir cevherin miras olarak kalması da kaçınılmazdır. Melek Ahmed Paşa, mühür kesesindeki üç yüz elmasın öldüğü takdirde on parçasını oğlu İbrahim Bey'e, diğer on parçasının Seydîzâde Mehmed Bey'e, bir diğer on parçasının kızı Hanım Sultan'a, kalanların ise ağalara verilmesini vasiyet eder:

“...vasiyyet edüp mühür kîsesinde olan üç yüz kıt'a **elmas** taşları cümle defter ile on kıt'asın oğlu İbrâhîm Beğ'e ve on kıt'asın Seydîzâde Mehmed Beğ'e ve on kıt'asın kerîmesi Hânım Sultân'a ve mâ'adâsın ağalarına verüp,

‘Eğer ben ölürsem sizin olsun ve eğer hayâtda kalırsam yine benim olsun’ deyü vasiyyetler edüp...” (Evliya Çelebi, 2001b, s. s. 313-314)

Evliya Çelebi, eserinde elmasların ağırlıklarına da değinir. Bu yüzden ortalama olarak da olsa kıratları vermeye çalışır. “Yirmi, otuz kırat yüzük; kırk, elli kırat elmasla yapılmış heykel tırnağı; sandukadan çıkan on, yirmi, otuz, kırk kırat elmas” bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Evliya'nın kırat olarak verdiği en büyük elmas ise Ravza-i Mutahhara'dadır. Hz. Peygamber'in yattığı yeşil Kâbe örtülü sandukanın üzerinde büyük kubbenin tam ortasında asılı duran cibinlik üzerine dikili iki elmastan birisi yetmiş kırat, diğeri ise çocuk eli ayası kadardır:

“Ve müvâce[he]-i Resûlullâh'da serâperde üzere dikili iki pâre **elmâs** vardır. Biri yetmiş kıratdır. Biri ma'sûm eli ayası kadar vardır.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 316)

Evliya, bu elmasın parlaklığına da dikkat çeker. Şeb-çerağ gibi olan bu elmasların ışığında bazı talebeler ders çalışır:

“Âşikâre **elmâs**lardır. Hakkâ ki şeb-çerâğ deseler sezâdır. Ba'zı tâlib-i ilimler bu elmâsların şu'lesinde ders tilâvet ederler.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 316)

Şirvânî de elmasın kıratının o günkü değerini vermeye çalışarak bir kıratının kıymetinin iki dinar olduğunu, bir miskalinin ise yüz dinar olduğunu ifade eder. Hakîm Ya‘kûb ibn İshâk da cevhernâmesinde Bağdat’da bir miskal elmasın seksen miskal altına alındığına şahit olduğunu aktarır. Evliya Çelebi’nin de elması kıratlarıyla vermesi dikkat çekicidir (Şirvânî, 1999, s. 147).

Evliya, elmasların ağırlığını kırat olarak vermenin yanında büyüklüğünü misalle de verir. Taysı Şah’ın kalpağının tepesinde renkli ipek püsküllerin arasındaki delikli elmas buna örnektir. Zira Evliya bu elması anlatırken yumurta büyüklüğünde olduğunu ifade eder:

“Lâkin kalpağının devesinde gûnâ-gûn harîr pâreciklerinden püskülleri olup aralarında yumurta kadar bir delikli **elmâsı** var idi.” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 316)

Evliya Çelebi, bilindiği üzere *Seyahatname*’sinde esnaf sınıflarına da yer verir. Cevahir kuyumcuları esnafını anlatan Evliya Çelebi, bu esnaf sınıfına bağlı ne kadar dükkân olduğunu, burada kaç kişi (*nefer*) çalıştığını sayısal olarak verdikten sonra, bu esnaf grubunun pirlinin kim olduğunu, kimlerin usta olduğunu söyler ve ardından bu esnafların dükkanlarında yer alan değerli ve yarı değerli taşlara değinir. La‘l, yakut, zeberced, firuze; elmasın yanında yer alan diğer taşlardır. Işıltısından insanın göz bebeklerini kamaştıran bu taşlar, insanda hayranlık uyandırmaktadır:

“...Bu esnâfların dükkânlarında olan la‘l [u] yâkût ve zeberced ve **elmâs**, pîrûze şa‘şa‘asından âdemin merdüm-i dîdeleri hîrelenüp âdem hayrân olur.” (Evliya Çelebi, 2006, s. 305)

Yedi işyeri, kırk beş çalışana sahip elmas hakkâki esnafından bahseden Evliya Çelebi, bu sınıfın sanatının diğer esnaflara benzemediğini söyler ve ham elmasa nasıl şekil verdiklerini anlatır. Kara taştan ham elmasları parça parça çıkaran bu sınıf, elmasın her parçasını kurşunlu direfşler (alem, bayrak, sancak) içine koyup çevirir, dolapların içine koyup yine kurşundan çarklarda elmas birâdeleri eğerler. Böylelikle ham elmaslar çarklar üzerinde döne döne berraklaşır. Sonra yine bir tarafını kurşuna koyarlar ve bu defa elmasların diğer tarafı da pâk olur. Elmaslara isteğe göre dört köşe, badem ve altı köşe şekli verilip temizlenir. Elmasın ne kadar sert ve sağlam olduğuna değinen Çelebi, elmastan değerli başka bir cevher olmadığını çünkü diyarda elmas madeninin az olduğunu söyler. Altın gibi, elmas da ateşe girdiğinde berraklaştığı için bu iki maden Allah’ın “Yâ Aziz” ismine mazhar olup aziz ve makbuldür; çünkü diğer cevherlerin hepsi ateşte yok olur. Bu elmas kazıcıları tahtirevanlar üzere çarh dolaplarıyla elmas temizleyerek geçerler:

“Esnâf-ı elmâs-bür ya‘nî **hakkâk-i elmâs**: Kârhâne yedi, neferât kırk beş adeddir. Bunların ma‘rifeti bir esnâfa benzemezdir. Kara taşdan elmâs-ı hâmlar-ı pâre pâre çıkarup her parçasın kurşumlu direfşler içine koyup âdem çevirir dollâblar üzre koyup yine kurşumdan çarhlarda elmâs bürâdeleri eğüp hâm elmâslar çarhlar üzre deverân ede ede berrâk olur. Ba‘dehu yine bir cânibin kurşuma koyup ol tarafı dahi pâk olur. Murâdı üzre çâr-kûşe mi ve bâdemî mi ve şeşhâne ederse edüp pâk eder görmeğe muhtâc bir çarh-ı dollâblı kârhânedir. Zîrâ elmâs ol kadar sengîn ve berkdir kim kurşum ne kadar nerm ise Cenâb-ı Bârî ana hasm halk edüp elmâsı kurşum hakk eder, aceb hikmetdir. Ve elmâsdan zî-kıymet cevher yokdur. Zîrâ (---) diyârda ma‘deni azdır. Âteşe girdikce berrâk olur. Altun dahi âteşde pâk olur. Anıniçün bu iki ma‘den “Yâ Aziz” ismine mazhar olup azîz [u] makbûl olmuşlardır. Ammâ sâ‘ir cevâhirler âteşden cümle fenâ bulurlar. Bu elmâs hakkâkları tahtirevânlar üzre çarh dollâblarıyla elmâs pâk ederek ubûr ederler.” (Evliya Çelebi, 2006, s. 306-307)

Hakkâkların elinden çıkan elmasın ticaretini ise cevahir tüccarı esnafı yapar. Evliya Çelebi her esnaf grubunu anlatırken yaptığı gibi bu esnaf grubunun da kaç dükkânı, kaç çalışanı olduğunun sayısal bilgisini vermeye devam eder. Dükkânları olmayan, hanlarda oturan bu sınıfın çalışan sayısı altı yüzdür. Mallarının hesaplarını ve cevahirlerinin adedini ancak Allah’ın bilebileceği bu esnaf sınıfında Hindistan elmas’ı dışında Bedehşân la‘li, Nişabur firuzesi, Sudan balıkgözü, İsvan zümrüdü, yakut, seylân ve mercan gibi cevherler de mevcuttur. Tüccarlar tahtirevanlar üzere cevherlerini kâğıtlar üzere bezeyip geçerler:

“Esnâf-ı bâzergân-ı cevâhirciyân: Neferât 600, bunların dükkânları yokdur, hânlarda sâkinlerdir kim mâllarının hisâbların ve cevâhirlerinin adedlerin Hudâ bilir. **Elmâs-ı Hindistân-** ve la‘l-i Bedahşân- ve pîrûze-i Nişâbûr- ve aynü’s-semek-i Sûdân ve zümürüd-i isvân- ve yâkût-ı (---) ve seylân ve mercân-ı (---) misilli cevâhirler cümle bunlarda mevcûddur. Bu ehl-i hıref- tahtirevânlar üzre cevâhirlerin kâğıdlar üzre zeyn edüp ubûr ederler.” (Evliya Çelebi, 2006, s. 305)

Evliya, var olan kadar olmayanla da ilgilenir. Zira Mısır’da olmayan esnaf sınıflarını sıralarken elmas hakkâki dükkânının olmadığını ifade eder ki bu da bize Mısır’da elmas çıkmadığının bilgisini vermiş olur. Elmas, Mısır’a Frengistân’dan hazır gelmektedir:

“Ve **elmâs** hakkâki dükkâni ve demir tel çekici dükkâni dahi yokdur, Frengistân’dan hâzır gelir.” (Evliya Çelebi, 2007, s. 203)

Peki elmas madeni nerelerdedir? Evliya Çelebi, elmas madenine *Seyahatname*’sinde yer vermese de madenle ilgili bize karine verir. Zira bu karine, Evliya’nın meslek sınıflarından cevahir tüccarını anlatırken bu elmasın çıktığı meşhur belde ile, “Elmâs-ı Hindistân” şeklinde, tamlama kurmasıdır.

Evliya Çelebi’nin Hindistan elmasına değinmesinin nedeni, 1728 yılında Brezilya’daki elmas madenleri bulunana kadar Hindistan’ın dünyada elmas üretilen yegâne bölge olmasıdır. Dünyadaki en büyük elmas üretim yeri Hindistan’daki Golkando (Golconda) madenidir. Bugün dünyaca bilinen Büyük Moğol (Grand Mogul), Orlof (Orloff), Rejan (Regent), Koh-i Nur (Koh-i Noor), Florantin (Florantine), Nassak elmasları, Hindistan elmasıdır.

Nitekim Evliya Çelebi ile aynı dönemde yaşamış olan 17. yüzyıl hekimlerinden Zeynel‘âbidîn ibn Halîl (?-1646) de dokuz bölümden oluşan *Risâletü’l-Cevâhir* adlı eserinde Hindistan elmasına değinir:

“...Ve kişver-i Hind’ün ehl-i cevahiri katlarında köhne elmasın ziyade kıymeti vardır. Şöyle ki mezkûr elmasdan satun alub, her vilayete ilete, ziyân görmeye. Zi‘râ mahir olan cevahirler katında, cevahir oldur kim ateşde çok zaman geçmekle rengi mütegayyir olmaya ve köhne elmas ateşden bütün çıkar. Amma yeni elmas bütün çıkmaz ve köhnenin hassası ve menfa‘ati yeniden ziyadedir. Ve köhnenin altı köşesi vardır. Kağrı tarafa dönerse, üç köşesi görünür ve mecmu‘ı sivridir. Ve delinmesi kimesne işi değildir. Amma yeni elması Frenk kâfirleri delerler. Ol bâbda mahirlerdir. Ve ehl-i cevâhir bunun üzerine müttefiklerdir ki köhne elması kimesne beş kırattan ziyade görmüş değildir. Ammâ yeni elması otuz-kırk kırât Gücerât Pâdişâhı’nın hazînesinde vardır, dirler.” (Demir, Kılıç, 2003, s. 35)

Aynı şekilde Fuat Sezgin de Temîmî’nin *Mürşid*, Bîrûnî’nin *Cemâhir*, İbn el-Cezzâr’ın *İ‘timâd*, Kazvîni’nin *‘Acâ’ibü’l-Mahlûkât*, İbnü’l-Baytâr’ın *Câmi*, Tifâşî’nin *Ezhâru’l-Efkâr* adlı eserlerinden hareketle Arapça kaynaklarda elmasın bulunma yerinin sadece Hindistan olduğunu aktarmaktadır (Sezgin, 2008, s. 166).

Elmas madeni olduğunu düşündüğümüz bir diğer yer Serendib’dir (Seylan); zira cevahir sandukasını anlatan Evliya Çelebi, sarı bir kutu içinde yetmiş tane mühürsüz elmastan bahseder ki bu elmasın her bir tanesi Rum haracı degecek ölçüde, elmas-ı serendilidir.

“...Ve cümle iki yüz kırk beş kıt‘a elmas-ı serendilî bir hücrecikden çıkdı.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 154)

Müslümanlara ait ilk coğrafya eserlerinde Serendib adıyla anılan ve XIII. yüzyıldan itibaren Seylan olarak tanınan, bugün Sri Lanka diye adlandırılan Hindistan’ın güneydoğusundaki bu ada ülkesinde dokuz tane elmas madeni bulunmaktadır, dolayısıyla Evliya, elmas madeni açısından bu ülkeyi işaret etmektedir.

Evliya, elmas-ı serendilî’den başka Kıbrıs ve Alman elmasından da bahseder. Bu elmaslar ise Ravza-i Mutahhara’dadır. Hz. Peygamber’in cibinlikle örtülü sandukası ile taşra demir şebeke arasındaki üç adımlık, halısız geniş yer döşemesi

görenin aklını şaşırtacak derecede kıymetli akik-i yemenî, pîrûze, zeberced, billur, necef, moran, ayn-ı semek, aynü'l-hir, aynü'l-mâr, seylân, sebîl-i allâm, sedef, Kıbrıs elması ve Alman elması gibi taşlarla döşenmiştir:

“Ve bu cibinlik ile taşra demir şebeke mâbeyni üç adım vâsî' bir yerdir, serâperdenin cânib-i erba'ası devr olunur bir yerdir. Ferşi serâpâ akîk ve yemenî ve pîrûze ve zeberced ve billûr ve necef ve moran ayn-ı semek ve aynü'l-hir ve aynü'l-mâr ve Seylân ve Sebîl-i allâm ve sadef ve Kıbrıs elmâsı ve Alman elmâsı makûlesi, bu zikr olunan zî-kıymet hacrerler ile ferşi eyle döşenmiştir kim görenin aklı perîşân olur. Anniçün bu mahal hâlîçeler ile mefrûş değildir.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 315)

Şekil 1: Elmas madeni

Evliya, elması benzetme ögesi olarak da kullanır. Süleyman Han Pınarı menziline anlatan Evliya Çelebi, burada kayalıklardan çıkan buz gibi soğuk sudan bahseder. Küçük ve büyük gölleri olan bu menzilde alabalıklar, bukalemun nakışlı balıklar yer almaktadır. Burada olan küçük su birikintileri ve göller kış aylarında donar ve bu göllerden buz keserler. Billûr ve necef benzeyen kesilen her bir buz, elmas parçası gibi parıltısı ile insanın gözünü kamaştırır:

“...Alabalıkları olur kim birer vakiyye ve ikişer vakiyye gelir. Nakş-ı bukalemun mâhîleri olur kim mânend-i Mâide-i Yûnus'dur ve bunda olan büged yerlerde ve halîclerde vakt-i şitâda âb-ı hayâtlar müncemid olup Âsitâne tarafından iki üç yüz neferâtıyla karcıbaşı gelüp bu halîclerden buz keserler, her pâresi gûya billûr ve necef ü morandır. **Elmas-pâre** gibi şa'şâ'ası çeşm-i insânî hıyrelendirir...” (Evliya Çelebi, 1999a, s. 21)

Zülâl suyunun içindeki bin yıllık kar içinde bulunan âb-ı zülâl kurdunu; dut yaprağı tırtılı gibi kırkayaklı, bakır gibi benli, sülük ağzı gibi belli ağızlı, yine sülük gibi bölük bölük arkalı gibi birtakım teşbihlerle betimleyen Evliya Çelebi, teşbihini elmas gibi berrak ifadesi ile sürdürür:

“Sıfat-ı zi'b-i âb-ı zülâl: Dut yaprağı tırtılı gibi kırkayaklı ve zahrında kırk siyâh hürde-haş nuhâs-misâl benli ve iki la'l-gün mînâ gözlü bir hayvândır, ammâ bi-emrillahi Te'âlâ yine cümle vücûdu buzdur ve ağzı vardır ammâ dehânı yokdur. Hemân ağzı sülük ağzı gibi ma'lûmdur. Ve arkası yine sülük gibi mevc mevc ve zih zihdir. Bi-emri Hudâ içi pâlûde cüllâbî ile memlûdur. Cüssesi Lanka bostânının tohumluk hıyarı kadar olur, dahi büyük ve dahi küçük olup kar-ı atık içinde tavattun edüp tenâsül eder bir güne mahlûkdur, Ammâ hakîrin Sultân İbrâhîm'e getirdikleri âb-ı zülâlî gördüğümüz küçük hıyar kadar var idi. Bi-emrillah **elmas** gibi berrâkdır, ammâ buz olmağıla tiz erir.” (Evliya Çelebi, 1999a, s. 21)

Süleyman Han pınarı menzilineki buz parçası parıltısı dolayısıyla, âb-ı zülâl kurdu berraklığı nedeniyle ele alınırken Urfa Kale’si sağlam ve dayanıklı iç kalesiyle elmas yüzüğe benzetilir:

“Gâyet hısn-ı hasîn ve sedd-i metîn kal‘a-i gevher-nigîn-âsâ bir rıbât-ı bî-hemtâ iç kal‘adır.” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 89)

Değersiz taş da değerli taşa benzetilir ki elmas, yakut olmasa da parlaklığı ile onlar gibi olan taşlar, Mısır Sebîl-i Allâm’ın taşlarıdır. Bu sahrada yüz ve beş yüz kuruşa lâ‘l ya‘kût ve elmastan parlak türlü türlü taşlar bulunmaktadır:

“Mısır’da Sebîl-i Allâm taşı meşhûrdur. Ol sahrâda yüz guruşa ve beş yüz guruşa lâ‘l ya‘kût ve elmâsdan mücellâ gûnâ-gûn taşlar bulunur.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 255)

2. Yakut

Elmas gibi yakut nesnelere de *Seyahatname*’de yerini alır. Kaşa Ban Muğânı Kilisesi’nde ve ayinde elmas tırnaklarıyla görmeye alışık olduğumuz Hazret-i Meryem heykeli, bu defa kucağındaki çocuk İsa ile Kumame’de, gerdanında inci, la‘l, elmas ve yakutla karışımına çıkar:

“...Ve gerdeninde olan incü-yi dürr-i yetîm ve la‘l **yâkût** ve elmâs beş Mısır hazînesi mâl var.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 241)

Yakut bir başka mabette, Kalmık kavminin kâbesindedir. Yeşil tunç kubbenin altında havada asılı bir sanduka durmakta, sandukanın altında ise insan şeklinde, kanatsız bir melek oturmaktadır. Meleğin vücudu la‘l, yakut cevahirle gömülüdür:

“Vücûdu la‘l **yâkût** cevâhire gark olup yüzünün nûru ka‘benin dörd aded pencerelerinden taşra üzerimize nûr berk urur, dediler.” (Çelebi, 2003a, s. 319-320)

Yakut, bu defa Belgrad Kalesi’ne gönderilecek ganimet malları arasında yerini alır. Erdel diyarında elde edilen ganimet arasında gümüş kaplar, altın işlemeli haçlar, putlar, gerdanlık, istefanlar, çeşitli renklerde esnaf malları, çok değerli kumaşlar ve altınlı, sırmalı, inci, elmas, yakut ile yapılmış zerrinkâr halhal bulunmaktadır:

“Erdel diyârında alınan mâl-ı ganâ’imlerin zî-kıymetlerin Vârat’da komayup Belgrad kal‘asına göndermek için bu kadar envâ‘-ı sîm âvân ve bu kadar zerrîn âvân-ı bî-hisâb musanna‘ ve murassa‘ salîbeler ve çelîpâlar ve zerrîn ve murassa‘ lu’lu’ ve elmas ve **yâkût** ile kâr olunmuş zerrinkâr halhal ve tavk ve İstefanlar ve elvân elvân emti‘a-i esnâf tecemmülât akmişe-i kâlâ-yı vâlâ-yı bî-hisâbları meydân-ı mahabbete çıkarup hüccet-i şer‘iyye- ile Alî Paşa defter edüp ağasına teslim etdi.” (Evliya Çelebi, 2001b, s. 214)

Belki de görmeye en çok alışık olduğumuz şekilde değerli taşlar giysileri, başlıkları süsler ki Erdel kavminin istifanları böyledir. Erdel kavminin kadınlarının giysilerinden bahseden Evliya Çelebi, kadınların istifanlarının çeşit çeşit inci, la‘l ve yakutla süslü olduğunu aktarır:

“...kızları geysûların ve zenânelerinin başlarında elvân harîr arakıyyeler üzre gûnâ-gûn incü ve la‘l [ü] yâkûtlu istifanlar ile müzeyyen ve dûşîze ve kâlim zenân-ı sâhib-isyânlardır.” (Evliya Çelebi, 2002, s. 31)

Erdel kavmi gibi Tırnovi kasabasının Rum kızları da diba, şîb, zerbaf ve la‘l yakut murassalara gömülmüştür:

“...Urûm kızları ve keratsaları olur kim her biri dîbâ ve şîb ü zerbâf ve la‘l **yâkût** murassa‘âtlara müstağrak olmuş zenâneleri ve muğân-pîçeleri vardır.” (Evliya Çelebi, 2003b, s. 85)

Kadınların giysilerini süsleyen yakut, bu defa Kral Kaleyoroz’un sakalındadır. Tanrılık iddiasında bulunan Kral Kaleyoroz, Maşkolor panayırında senede bir defa saçlarına ve sakallarına la‘l, yakut cevahir dizerek kendini gösterir:

“...Maşkolor panayırı olan yerde yılda bir kerre saçlarına ve sakallarına la‘l **yâkût** cevâhir dizüp arz-ı cemâl ederdi.” (Evliya Çelebi, 2003b, s. 55)

Hazret-i Sâre Ana türbe kapısının altın kilidi elmas, la‘l ve yakut ile murassadır:

“Ve bir mücevher kuflu var kim sâfi zer-i hâlis üzre elmâs ve lâ‘l [ü] **yâkût** ile murassa‘ bir kufl-i gencîne-i enbiyadır...” (Evliya Çelebi, 2005, s. 248)

İnsanları, heykelleri, giysileri, eşyaları süsleyen yakut, Beç Kalesi’ne girerken düzenlenen alayda bu defa atların üzerindedir. Krala verilmek üzere hazırlanan bu atlar, mücevher, murassa ve altınlara gömülmüş cevahir eyerli ve koşumlu, tamamen inci, la‘l ve yakut ile süslenmiş diktik ve uyanlıdır:

“...iki re’s mücevher ve murassa‘ ve zer-ender-zere müstağrak olmuş cevâhir eğerli ve cevâhir rahtlı ve cümle incü ve la‘l ve **yâkût** ile tezyîn olmuş dikkik ve uyanlı iki re’s küheylân atlar ubûr ederken...” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 93)

Yakut kimi zaman ise dükkânları süsler. Mısır ve Akdeniz sahili tüccarları esnafını anlatan Evliya Çelebi, samur kürklere bürünmüş, kırk elli hizmetçisi bulunan Mısır ve Akdeniz sahilindeki zengin tüccarların isimlerini sıralar ve emirlerindeki bazı hizmetçilerin dükkânları la‘l, yakut, cevahir gibi kıymetli taşlarla süslediğine değinir:

“...Bunlar ale‘l-umûm semmûr lepâçelere müstağrak olup kırkar ellişer huddâmları pür-silâh olup piyâde güzer ederler. Ve ba‘zı huddâmları tahtirevân üzre dükkânlarını la‘l [u] **yâkût**, cevâhir murassa‘âtlar ile zeyn edüp her dükkânçede olan pençe-i âfitâb gulâmlar dîbâ ve zîbâlara bezenü...” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 270)

Mısır ve Akdeniz sahili tüccarlarının dükkânları gibi Süleyman Han zamanında Budin Orta Hisarı imaretlerinden çarşı pazar bedesteninin tüm dükkânları da la‘l u yakut ve Bedehşân la‘li ile süslüdür:

“Süleymân Hân asrında bu sûk-ı sultânî bezzâzistânıyla ol kadar ma‘mûr u müzeyyen imiş kim cemî‘i dükkânları la‘l u **yâkût** ve la‘l-i Bedahşân ile müzeyyen olup...” (Evliya Çelebi, 2002, s. 142)

Aynı şekilde Edirne’nin Ali Paşa Çarşısı’nda la‘l, yakut ve cevahir satılmaktadır:

“Alî Paşa çârsûsunda zift ve katrân ve araba âletleri (?) ve araba tekerlekleri fûrûht olunup anda onar akçeye bir dükkânında kimesne oturmazken şimdi çârsû içre omuz omuzu sökmeyüp cemî‘i la‘l [u] **yâkût** cevâhirât bu Alî Paşa çârsûsunda fûrûht olup bir dükkânında beher yevm birer ikişer guraşa kirâda oturulup...” (Evliya Çelebi, 2003b, s. 339)

Yakut mimari tezyinatta da dikkat çeker. Bugün Rusya sınırları içerisinde yer alan Karadeniz’in kenarında geniş bir tepe üzerinde konumlanan Gevher-ayak Anapa Kalesi’nin özelliklerini sıralayan Evliya Çelebi, kalenin yaldızlı, çeşit çeşit taşlarla beşgen şeklinde sağlam ve süslü bir şekilde inşa edildiğini, kalenin özel sarayının toplantı yerinde ayak altına la‘l, yakut, zümrüt, zeberced, firuze, cebelü‘l-lukum (yakut), sadef ve Yemen akikleri döşeyip süslediği için gevher-ayak Anapa Kalesi diye tarihlerde yazılı olduğunu aktarır:

“...Karadeniz’in kenarında bir püşte-i vâsi‘ üzre bu kal‘ayı bir senede tıraş olmuş mücellâ seng-i gûnâ-gûn ile şekl-i muhammes bir Şeddâdî kal‘a-i zîbâ edüp sarây-ı hâssının dîvânânesinde ayak altına la‘l ve **yâkût** ve zümrüd ve zeberced ve pîrûze ve **cebelü‘l-lakım** (?) ve sadef ve akîk-i Yemenîler döşeyüp tezyîn etdiğiçün kal‘a-i gevher-pâ-yı Anapa deyü tevârîhlerde mestûrdur...” (Evliya Çelebi, 1999a, s. 62)

Atina Kalesi’nin içinde yer alan camii de dış avlusundaki kubbelerinde la‘l ve yakut mücevherlerle dikkat çeker. Yalnız, Mağrip sultanı Melik Mansur Girit, Sicilya Adası ve Atina Kalesi’ni fethedince bu camiinin duvarlarındaki resimlerin

cevahirden yapılma gözlerini çıkarmış, tüm kıymetli mücevher kandilleri, pahalı şamdanları, şeb-çerağları ve haçları yağmalamış, dış avlusundaki kubbelerin la'l ve yakut mücevherlerini alıp avluyu ateşe vermiştir:

“Lâkin zâlim Garb sultânı Melik Mansûr bu vilâyeti feth etdikde bu câmi'in cümle der-i dîvârlarında olan tasvîrâtların cevâhir gözlerin çıkarup kör eylemiş. Ve cemî'i zî-kıymet mücevher kanâdîlleri ve cümle zî-kıymet girân-bahâ flem'dânlar ve şeb-çerâğlar ve çelipaları alup gâret edüp taşra haremünde olan kubâbların la'l **yâkût** cevâhirlerin alup haremî âteşe urup gitmiş.” (Evliya Çelebi, 2003b, s. 114)

Yakut, tılsımlı küçük bir gölün dibinde, defineci dervişin çabalarıyla da karşımıza çıkar. Mağaranın içinde kilitli kapı ardında yer alan bu define; cevahir, la'l ve yakut ile doludur:

“...mağâra kapusunun miftâhı deliğinden içeri nazar ederler. Mâl-ı hazâyin ve cevâhir ve la'l **yâkût** ile mâl-â-mâl bir kenz-i azîm görürler.” (Evliya Çelebi, 2001b, s. 67-68)

Evliya Çelebi, yakut nesnelere bahsetmesinin yanı sıra Bîrûnî, el-Kindî ve Nasr'ın yaptığı gibi (Bîrûnî, 2017, s. 45) yakutun renklerini vermektense geri durmaz ve sandukadan çıkan kırmızı, sarı ve mavi yakuttan bahseder:

“...ve üç yüz kıt'a **yâkût-ı ahmer** ve **yâkût-ı asfer** ve **yâkût-ı kebûtî**...” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 154)

İstifani Kilisesi'nin kible duvarında la'l, zebercet, Seylân, Nişabur firuzesi, Yemen akiği, aynü'l-hir, aynü'l-hur, balıkgözü, kehribar, sedef ve Habeş lü'lüsünün yanı sıra yakut da bulunmaktadır ki Evliya bu yakutun sarı ve gök rengi olmak üzere renklerini yine okuyucunun dikkatine sunar:

“...Ve kiblesi olan tarafında la'l u yâkût ve zeberced ve seylân ve firûze-i Neşâbüri ve akîk-i Yemenî ve aynü'l-hir ve aynü'l-hur ve aynü's-semek ve **sarı yâkût** ve **gök yâkût** ve kehribâ ve sedef ve Habeş lü'lüsü misilli gûnâ-gûn ahcâr-ı zî-kıymet ile inşâ olunmuş dîvârdır.” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 101)

Sahratullah'ın avlusunu anlatan Evliya, burada da kızıl yakuttan bahseder. Kırmızı Kudret taşından alçak ve küçük olan mihrap eski zamanda kızıl yakuttandır:

“Ve mihrâbı bir kırmızı Yed-i Kudret taşından alçacık bir mihrâb-ı sağîrdir. Zamân-ı kadîmde bu mihrâb **kızıl yâkût**dan imiş.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 232)

Kızıl yakut başka bir kutsal mekâna, Beyt-i Mamur'a ev sahipliği yapar. Evliya, dünya yaratılmadan iki bin sene evvel Allah'ın yed-i kudretle cennette kızıl yakuttan bir köşk yarattığını, Hz. Âdem'in dünyaya inmesinden sonra ise ona ibadetgâh olması için bu kızıl yakuttan köşkü yeryüzüne indirdiğini ifade eder:

“Ve bu Beyt-i şerîfin ibtidâ binâsıyçün niçe gûne kıl ü kâl etmişler. Ammâ kavî-i sahîh oldur kim Cenâb-ı izzet dünyâyı halk etmezden iki bin yıl evvel Yed-i Kudret ile **kızıl yâkût**dan bir kasır halk edüp Cennet'de dururdu. Andan hubût-ı Âdem'den sonra Âdem'e ibadetgâh olmağıçün yer yüzüne kasrı nüzûl etdirüp bu Ka'be-i şerîf yerine vaz' olunup Cenâb-ı Bârî ismine Beyt-i Ma'mûr dediler.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 369)

Hz. Adem'den Hz. Nuh tufanına kadar Beyt-i Ma'mûr'da hac yapılmış, Nuh tufanı olduğunda Beyt-i Ma'mûr göğe çıkarılırken kızıl yakuttan bir parça kalmış ve tufandan sonra Hazret-i Cibril onu Ebû Kubeys Dağı'na gömmüştür:

“Ol zamân ki bu Beyt-i Ma'mûr'u semâya urûc ederken andan bir fasla **kızıl yâkût**dan bir hacir kaldı. Ve bir rivâyetde beyâz incü-misâl bir hacir idi, derler.

Ba'de't-tûfân ol haceri Hazret-i Cibril-i Emîn Cebel-i Ebî Kubeys'de defn etdi.”¹ (Evliya Çelebi, 2005, s. 369)

1 Beyt-i Ma'mûr ile ilgili değişik rivayetlerde bulunmuş olsa da Evliya Çelebi'nin anlatımı Rebî' b. Enes'ten nakledilen bir görüşe uygundur. Zira o da Beyt-i Ma'mûr'un Hz. Âdem'den Hz. Nuh zamanına kadar Kâbe'nin yerinde bulunduğunu, meydana gelen su baskını üzerine de Kâbe hizasında dünya semasına yükseltilmiş olduğunu aktarır.

Ve Evliya, tarihçilerin Kâbe-i Şerif'in bu denli mamur olmasının nedenlerini anlattıkları kısımda, kızıl yakuta tekrar değinir.

Kızıl yakutun diğer yakut renklerine nazaran daha fazla üzerinde durulması dikkat çekicidir. Zira kızıl, sarı, laciverdî -kendi içinde altı sınıfa ayrılmak üzere- ve beyaz olmak üzere dört rengi olduğu bilinen yakutun en iyi türü *el-behramâni* olarak da anılan kızıl renklisidir ki el-Kindi de en iyi tür olarak *el-behramâni*'yi ortaya koyar (Bîrûnî, 2017, s. 45). Dolayısıyla bu denli öneme sahip kızıl yakutun Evliya'nın anlatısında olduğu gibi kutsal mekânda kullanılmış olması doğaldır.

Evliya Çelebi, cevahirlerin renkleri dışında, çokluğundan da bahseder ki çokluk için kullandığı “sayısız”, “hadsiz” gibi ifadelerin yanında dönemin ekonomisine dair de ipuçları veren net sayılar kullanır. Örneğin küçük sadehkârî çekmece den çıkan hançer kabzası, şerbet kâsesi, tabak, fincan, hokka gibi eşyaların yanında üç bin tane Nişabur firûzesi, yedi yüz parlak Bedahşân la'li, üç yüz yakut vardır:

“...Azamet-i Hudâ, içinde kâmil yedi yüz kıt'a la'l-i Bedahşân-ı âbdâr ve **üç yüz kıt'a yâkût-ı ahmer** ve **yâkût-ı asfer** ve **yâkût-ı kebûfî** ve kâmil üç bin kıt'a pîrûze-i Nişâbüri...” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 154)

Sayılarını verdiği eşya ve cevherlerin içinde elmas da vardır ki onun da sayısı iki yüz kırk beştir.

“...Ve cümle **iki yüz kırk beş kıt'a elmas-ı serendilî** bir hücrecikden çıktı.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 154)

Evliya'nın eserinde esnaf sınıflarına yer verdiğiinden bahsetmiştik. Elmas bahsinde de değindiğimiz gibi cevahir kuyumcuları esnafının dükkanlarında yer alan, ışıltısından insanın göz bebeklerini kamaştıran taşlar arasında yakut da bulunmaktadır:

“...Bu esnâfların dükkânlarında olan la'l [u] **yâkût** ve zeberced ve elmâs, pîrûze şa'şâ'asından âdemin merdüm-i dîdeleri hîrelenüp âdem hayrân olur.” (Evliya Çelebi, 2006, s. 305)

Cevahir tüccarı esnafında hangi cevherlerin var olduğu bilgisini veren Evliya Çelebi, bu esnaf sınıfında Hindistan elması, Bedehşân la'li, Nişabur firuzesi, Sudan balıkgözü, İsvan zümrüdü, seylân, mercan ve yakut gibi cevherler olduğunu aktarır:

“Esnâf-ı bâzergân-ı cevâhirciyân: Neferât 600, bunların dükkânları yokdur, hânlarda sâkinlerdir kim mâllarının hisâbların ve cevâhirlerinin adedlerin Hudâ bilir. **Elmâs-ı Hindistân** ve la'l-i Bedahşân ve pîrûze-i Nişâbüri ve aynü's-semek-i Sûdân ve **zümürred-i isvân** ve **yâkût-ı (---)** ve seylân ve mercân-ı (---) misilli cevâhirler cümle bunlarda mevcûddur. Bu ehl-i hîref tahtirevânlar üzre cevâhirlerin kâğıdlar üzre zeyn edüp ubûr ederler.” (Evliya Çelebi, 2006, s. 305)

Burada dikkati çeken, Evliya Çelebi'nin bu değerli taşları verirken taşın çıktığı meşhur beldeyi vermeyi de ihmal etmemesidir. Elması meşhur belde Hindistan, zümrüdü meşhur belde ise İsvan'dır. Fakat yakutu meşhur beldeyi verirken bunu daha sonra yazmak üzere olsa gerek tamlamayı eksik bırakmıştır.

Evliya Çelebi, yakut madenine de *Seyahatname*'sinde yer verir. Şah Keyûmers yapısı olan İran Rey Şehri'nin özelliklerini sıralayan Evliya, şehrin hâkimlerini, evlerini, çeşme, sebilhane, akarsu ve su kuyularını, sabâ yelini anlattıktan sonra nihayet şehrin ibret verici şeylerine değinir ki burada ibret verici şey, şehrin madenleri ve hazineleridir. Şehrin çevresinde Bedahşân la'li, Erdebil seylânı ve yakut çıkmakta, her yıl ise Kârûn hâzineleri bulunmaktadır:

“Ve ibret-nümâ-yı âbâdân: Bu şehrin etrâfında niçe yerleri hafır ederken zî-kıymet la'l-i Bedahşân- ve yâkût ve seylân-ı Erdebilî çıkar kim ta'bir olunmaz. Diğer vâcibü'l-iber; hâlâ her sene genc-i Kârûnlar ve kenz-i bâdâverler bulunur.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 228)

Evliya, Rey şehrini anlatmaya devam ederken Rey Şehri'nin batısı ve kuzeyine meyilli Akra Dağı'ndan bahseder. Çıplak, ağaçsız ve tarım açısından verimsiz olan bu yüksek dağ, maden açısından oldukça zengindir. Zira bu dağda hem

altın madeni yer almakta hem de imaret için kazılan herhangi bir temelde beş, on veyahut on beş parça elmas, la'l ve yakut çıkmaktadır:

“Bu şehir-i Rey etrafında bir imâret esâsı hafr etseler altında ol hafr olunan yerde beş on yahûd on beş kıt'a cevâhir-i zî-kıymetden elmas u la'l u **yâkût** çıkup sâhib-i zemîn girân bahâya fûrûht eyleyüp binâyâ mübâşeret eder.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 229)

Evliya Çelebi Akra Kalesi'nin özelliklerini anlatırken “Akra Dağı'nda çıkan madenlere tekrar değinir. Zırnıh, cibiz madeni yani alçı taşı, demir, bakır ve halis altın madenini sayar ve bu dağda yedi çeşit maden bulunduğunu aktarır.” (Demir, 2019, s. 36) Muhtemelen burada saymadığı madenlerden biri ise yukarıda zikrettiğimiz yakuttur. Yalnız bu bölge Kürt bölgesi olup halk hiçbir madenin nasıl çıkarıldığına dair bir ilme sahip olmadığı için madenin gideri karşılanamamış, âtl kalmıştır:

“...ol kûh-ı bülend üzre yedi gûne ma'âdin-i hâlis olur.

Evvelâ ma'âdin-i zırnîh ve ma'âdin-i cîz ya'nî seng-i alçı- ve ma'âdin-i hadîd ve ma'âdin-i nuhâs ve ma'âdin-i zeheb-i hâlis olur. Lâkin diyâr-ı Kürd olmağile her gûne ma'âdinlerin istihrâcî ilminden haberdâr olmadıkları ecilden hâsılı harcın ihâta etmeyüp mu'attal kalmış ma'âdinlerdir.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 299)

Şekil 2: Yakut madeni

Evliya yakutu benzetme ögesi olarak da kullanır. Yahudi meyhaneciler esnafını anlatırken Çelebi, Yahudi meyhanecilerde bulunan yirmi otuz yıllık şarapların türlerini sıralar ve şarabın rengini yakuta benzetir.

“...Cümle şarâbın gûnâ-gûnu ve yigirmi otuz yıllık la'l-gûn ve sarı **yâkût** ve kehribâr-misilli şarâb-ı Ankona ve şarâb-ı Paris ve şarâb-ı Gingöş-i Budin ve şarâb-ı Alman ve şarâb-ı Sarakuza ve şarâb-ı Mora Arhuza ve şarâb-ı İngiliz ve şarâb-ı Sakız ve şarâb-ı Kıbrıs ve şarâb-ı Bozcaada'nın misketi ve şarâb-ı Ayazmend ve şarâb-ı İslâmbol'un ketehoryası bu gûne mey-i nâb-ı la'l-gûn-ı gûnâ-gûnlar bu Yahûdilerde zî-kıymet bulunur.” (Evliya Çelebi, 2006, s. 352)

Evliya Çelebi'nin rengini sarı yakuta benzettiği Ankona şarabı, bugün İtalya'nın orta kesiminde yer alan Ancona bölgesinin şarabı olmalıdır. Zira bugün bile Ancona şehri, şarap çeşitleri ve mahzenleri bakımından oldukça zengindir.

Ankona şarabı dışında Budin'in Gingöşiyeye adında şarabı vardır ki Evliya Çelebi, yine şarabın rengini billur gibi ışıldayan sarı yakuta benzetir:

“...ammâ gingöşiyeye nâm bir gûne sarı yâkût renginde billûr-misâl berk urur bir hamr-ı harâmı olur...”
(Evliya Çelebi, 2002, s. 150)

Macaristan'ın Heves şehrine bağlı Gyöngyös, (Gingöşiyeye) bugün bile Ancona gibi şarabıyla ünlü olup bölgeye şarap turları, tadım etkinlikleri düzenlenmektedir.

3. Zümrüt

Seyahatname'de Evliya Çelebi tarafından dikkate değer görülen diğer bir maden ise zümrüttür. Zümrüde ve zümrüdün kullanım yerlerine baktığımızda ilk olarak zümrüdü Sultanahmet Camii'nde görürüz. Evliya Çelebi, Sultanahmet Camii'nin özelliklerini anlatırken kubbe, müezzin mahfili, minber, mihrap, pencere ve kapılarından sonra camide bulunan süslü avizelerden bahseder. Sultan Ahmet Han, yüz Mısır hazinesi değerinde olan bu avizeleri diğer ülkelerden gelen armağanlarla süslettirmiştir. Hatta hünkâr mahfili üzerinde bulunan altı zümrüt kandilin Habeş Veziri Cafer Paşa tarafından gönderildiği bilinmektedir. Her bir kandilin altışar okka (7698 gr.) geldiği bu zümrüt kandiller; yeşil renkli, yuvarlak kâse kadardır ve işin erbabı tarafından mücevher altın minelenmiştir ve her bir kandil için birer Rum vergisi degecek ölçüde olduğunu söylemişlerdir. (Demir, 2019, s. 129)

“...Hattâ cümleden biri hünkâr mahfili üzre Habeş vezîri Ca'fer Paşa altı aded **zümürrüd** kandîller hedâyâ gönderüp bir mühr-i Süleymân üzr[e] altısın dahi mücevher altun zencîrler ile âvîze etmişlerdir kim her bir kandîl altışar vukıyye gelir birer kâse-i müdevver kadar vardır ve her birinde mücevher altun ayaklar ile kâr-ı zer-kâr ile mînâ olmuş kanâdîl-i sebiz-gündur...” (Evliya Çelebi, 2006, s. 99)

Zümrüt ziyafet sofralarını da süsler. Bitlis Hanı'nın Melek Ahmet Paşa'ya verdiği ziyafette yemekten sonra hoşaf içilmek üzere kaşıklar gelir ki kuknus, bağa, sedef, ceviz, seylân, akik, yemenî gibi kaşıkların yanında zümrüt kaşıklar da vardır:

“Netice ba'de't-ta'âm mücevher altun leğen ve ibrik ve mümessek sabun ile eller gasl olup ale'l-akîb yine meydân-ı muhabbete bir deste-i hân ve bir tavîl zerdûz peşkir-i hân ve koknos ve mika ve sedef ve ceviz ve **zümürrüd** ve seylân ve akik ve yemenî hoş-âb kaşıkları geldi kim her biri birer hazîne değer.” (Çelebi, 2001a, s. 75)

Sofralar dışında cevahir sandukasında da zümrüt eşyalara rastlanır. Evliya'nın sayılarıyla birlikte verdiği üç zümrüt fincan, bir zümrüt hokka buna örnektir:

“...üç aded zümürrüd fîncân ve bir **zümürrüd** sorhdân...” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 154)

Zümrüdün olmazsa olmazı ise ziynettir ve Evliya'nın zümrüt üzerine “Seyyâh-ı âlem Evliyâ” yazılı olan gümüş yüzüğü bulunmaktadır:

“...bu hakîrin parmağında Ferîd Çelebi hattıyla **zümürrüd** üzre kazılmış “Seyyâh-ı âlem Evliyâ” deyü kazılmış bir gümüş hâtemim var idi.” (Evliya Çelebi, 2002, s. 145)

Evliya'nın adaşı, Mahmudî beylerinden Evliyâ Bey'in de damlalı zümrüt üzerine yazılmış mührü vardır:

“Ba'de't-ta'âm parmağındaki Ferîd hattıyla damlalı **zümürrüd** üzre yazılmış bir hâtem idi kim Hâtem-i Tay bile eyle bir hâteme mâlik olmamış idi.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 168)

Elması anlatırken değindiğimiz çasarın boynundaki elmas kolye gibi sarayındaki iskemleler de dikkat çekicidir. Zira dört yüzün üzerinde olan bu mücevherli ve işlemeli iskemleler altın, gümüş, inci ve zümrüttendir:

“Lâkin cümleden hakîr kehribâdan ve kırmızı mercândan ve yeşim ve balgamî ve akîk-i Yemenî ve Seylân ve pîrûze tahtlardan hazz etdim. Ve dahi kuş kemiğinden ve balık dışından ve siyâh âbnûs üzre beyâz gümüş kakmak âbnûs iskemle ve necef ve billûrdan ve moran ve zeberced ve Seylân ve altun ve gümüş ve rûh-ı tûtyâ ve'l-hâsıl incü ve **zümürürûd**den iskemleler var...” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 115)

Evliya zümrüdün şeklinden de bahseder ki Gorona tacındaki beyaz inciler arasında yer alan zümrüt damla şekillidir:

“...ve ağzının kenâreleri dâ'iren-mâdâr altı sıra fındık kadar dürr-i yetîm beyâz incüler mâbeyninde yeşil damla **zümürürûd** dizilüp beyâz ve yeşil tâca eyle hüsün vermiş...” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 115)

Evliya Çelebi, zümrüt ile uğraşan meslek sınıflarına ayrıca değinmez. Elmas ve yakutta da değindiğimiz cevahir tüccarı esnafında yer verir. O, sadece zümrüt satan esnaf grubuna değinir ki bu esnaflar zümrüdün yanında elmas, yakut ve diğer kıymetli taşları da satmaktadır. Urfa'da Tayyaroğlu Ahmed Paşa bedesteninde, Elbasan'da, Mine (Mina) Çarşısı'nda, Mekke-i Mükerrreme'de, Usturumça kazası sınırında yer alan Dolyan panayırında zümrüt satan esnaflar mevcuttur.

Ve nihayet zümrüt madeninden bahsedecek olursak, Hazret-i Peygamber'in Hudeybiye savaşına giderken İslâm ordusunun konakladığı, Hazret-i Peygamber'in üzerine çıkıp askerlere dua ettiği yüksek, çıplak, kızıl bir dağ olan Sacnan Dağı'nı anlatan Evliya Çelebi, bu dağda zümrüt madeni olduğunu aktarır:

“Cebel-i Sacnân: Evc-i semâya kad çekmiş bir ahmerü'l-levn uryân cebeldir. Hazret-i Risâlet-penâh Hicret'in sene (---) târîhinde Hudeybiyye gazâsına giderken bu mahalde asker-i islâm meks edüp Hazret-i Resûl bu dağ üzre çıkup asker-i islâma nazar edüp du'â etmiştir. Bu cebelde ma'âdin-i **zümürürûd** vardır...” (Evliya Çelebi, 2005, s. 331)

Sacnan Dağı Mekke'de yer almaktadır. Suudi Arabistan petrol ve doğalgaz dışında altın, demir cevheri, bakır, fosfat, gümüş, uranyum, boksit, kömür, tungsten, kurşun ve çinko gibi zengin maden rezervlerine sahiptir. Günümüzde petrole verilen önemden dolayı bu madenlerin işletilmesi şimdiye kadar ihmal edilmiştir. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin Hz. Peygamber döneminde var olduğunu söylediği bu zümrüt madeni, petrolün öncelenmesinden dolayı işletilmesi aktif olmayabilir.

Mısır'da kızıl renkli kireç toprağı, altın, gümüş, natrûn, güherçile madeni yanında zümrüt de çıkmaktadır. Evliya Mısır'ın hangi vilayetinde zümrüt madeni olduğunu da okuyucuya verir:

“Sa'îd vilâyetinde **zümürürûd** ma'deni var.” (Evliya Çelebi, 2007, s. 258)

Mısır, coğrafi özelliklerinden dolayı kuzeyde “Aşağı Mısır” ve güneyde “Yukarı Mısır” olmak üzere iki ana bölgeye ayrılmıştır. “Sa'îd” adıyla bilinen büyük bölge, Yukarı Mısır'da Kahire'nin güneyinden Nubya'ya kadar Nil üzerinde uzayan yerdir (Şemseddin Sâmî, 1996, s. 4296). Aslında Mısır'ın zümrüt mazisi oldukça eskidir. Eski Mısır'da M.Ö. 1650 yılında işletildiği bilinen bir zümrüt madeni bulunmaktadır. Mısır'daki zümrüt madeni Roma ve Bizans döneminde de kullanılmış, Osmanlı döneminde işletilmiştir.

Eserinde tekrar Sa'îd-i âlî'deki zümrüt madenine değinen Evliya, bu kez zümrüt madenini kimin çıkarttığını da söyler:

“Circeli Alî Beğ dâ'imâ istihrâc etdirirdi.” (Evliya Çelebi, 2007, s. 267)

19. yüzyıl Türk tarihçisi Ahmet Refik de Circe'de Said dağında zümrüt madeni olduğunu ve bu dağa çıkmak imtiyazının Circeli Ali Bey'e mahsus bulunduğunu aktarır ve Circeli Ali Bey'in zümrüt madenini nasıl işlettiğini bize nakleder:

“Günde beşer para ücretle eşekleri çalıştırır, Said Dağından **zümürürûd** madeni taşıtır. Zaten Circe'de işi gücü bu idi. Her sene katar katar develeri toplar, yiyecek ve içecek, her ne lazımsa develere yükletir, yanına bütün madencileri toplar, maiyetindeki oğlanlardan ve tevabiinden mürekkep beş altı yüz tüfekendaz askerle Said dağına çıkardı.

Said dağı, ıssız, çorak bir yer. Çadırlarını ortaya kurar, madencileri gece gündüz çalıştırır. Develere yüklenen zahireler bitti mi, getirdiği erzakın çuvallarına zümrüd taşları yükletir, Circeye dönerdi. O, Circede adeta bir zümrüd kralı idi. Sarayında hep İstanbul'dan ve Avrupadan gelme 'cevhertaş hakkâklar' çalışırdı." (Refik, 1937, s. 5)

Ali Bey, bulunduğu mevkiyi korumak için de Mısır valilerine ve devlet erbabına zümrüt göndermekte, işlettiği zümrütleri Frenk tacirlerine satmakta, bu ticareten her yıl bin kese (beş yüz bin akçe) kazanmaktadır. Ali Bey'in çıkardığı zümrüt Hindistan'a, İran'a ve Avrupa'ya gitmektedir.

Evliya, zümrüt madeninin Nûbe Dağları'nda da var olduğunu anlatır. Dağ kazıcıların zeminin dibinden zümrüt çıkardıklarını ve bu yüzden yedirep içiren bir halka sahip olduklarını fakat kendisinin oraya varıp görmediğini, görenlerle ve vilâyeti halkıyla İsvân'da müşerref olduğunu aktarır:

"Zîrâ ma'âdin-i **zümürüd** Nûbe dağlarında hâsil olur, kûhkenleri ka'r-ı zemînden çıkarırlar, anıñın halkı mün'imdirler. Ammâ hakîr varup görmedim, gören âdemleriyle ve vilâyeti halkıyla İsvân'da müşerref olduk." (Evliya Çelebi, 2007, s. 423)

Zümrüt madenini işleten kişi ise yine Circe hâkimi Ali Bey'dir. Elde edilen zümrüt ile kâse, fincan, ve hançer kabzası, yekpâre topuz ve eğerin önü ve ard kaşını iki pârça zümürütten yaptırmıştır:

"Circe hâkimi Alî Beğ bu **zümürüd** ma'denin işledüp zümürüdden kâse ve fenâcîn ve hancer kabzası ve yekpâre topuz ve eğerin önü ve ard kaşı iki pârçe zümürüdden inşâ etdirmiş." (Evliya Çelebi, 2007, s. 423)

Ahmet Refik de varisi olmayan Circeli Ali Bey'in vefatından sonra Mısır valisinin, mollasının, âyanının, beyefendilerinin bu zümrüt eşyalardan aldıkları, kalanlar arasında ise Evliya'nın da dediği gibi üç hançer kabzası, mühür, küpe, tesbih olduğunu aktarır.

Evliya Nûbe'de çıkan zümrüdün çokluğuna da değinir. Nûbe halkının anlattığına göre burada o denli zümrüt çıkmıştır ki Ali Bey, Kârûn malına gömülmüş olup büyük kahraman olması kesindir:

"Ol mertebe **zümürüd** çıkmış kim Alî Beğ mâl-ı Kârûn'a müstağrak olup sâhib-hurûc olması mukarrer idi, deyü Nûbe halkı nakl etdiler." (Evliya Çelebi, 2007, s. 423)

Evliya ayrıca bu madenin şimdi kullanılamaz olduğunu da ifade eder. Nûbe halkı kendilerinin bir alay güçsüz insan olduğunu, zümrüt çıkarmaya iktidarlarının olmadığını, bunun için hükümdarların himmeti olması gerektiğini, zümrüt madeninin masrafının çok olduğunu dile getirir:

"Lâkin biz bir alay süfl-i yed âdemleriz, şimdi **zümürüd** çıkarmağa iktidârımız yokdur, mülûk himmeti lâzımdır ve masârıfı çokdur' deyü cevâb etdiler. Hâlâ mu'attal imiş." (Evliya Çelebi, 2007, s. 423)

Nûbe, Mısır'ın güneyi ile bugünkü Sudan'ın kuzeyinden oluşan bölgenin eski adıdır (Yâkût el-Hamevî, t.y.). 28 Ocak 1909'da Mısır'dan çıkıp Sudan seyahatine başlayan Muhammed Mihri de *Sudan Seyahatnamesi*'nde Sudan'ın yer altı kaynakları hakkında bilgi verir ve burada altın, zümrüt, bakır, demir, kurşun çıktığından bahseder.

Evliya Çelebi'nin cevahir tüccarı esnafından bahsederken ve buradaki değerli taşları verirken taşın çıktığı meşhur beldeyi vermeyi de ihmal etmediğine değinmiştik. Ve zümrüdü meşhur belde ise İsvân'dır; dolayısıyla İsvân'da da zümrüt madeni bulunmaktadır:

"Esnâf-ı bâzergân-ı cevâhirciyân: Neferât 600, bunların dükkânları yokdur, hânlarda sâkinlerdir kim mâllarının hisâbların ve cevâhirlerinin adedlerin Hudâ bilür. Elmâs-ı Hindistân ve la'l-i Bedahşân ve pîrûze-i Nişâbûr ve aynü's-semek-i Sûdân ve **zümürüd-i isvân** ve yâkût-ı (---) ve seylân ve mercân-ı (---) misilli cevâhirler cümle bunlarda mevcûddur. Bu ehl-i hıref tahtirevânlar üzre cevâhirlerin kâğıdılar üzre zeyn edüp ubûr ederler." (Evliya Çelebi, 2006, s. 305)

Bugün Mısır sınırları içinde, Nil ırmağı kıyısında yer alan İsvan (Aswân/Assuan), Tigâşî'nin zümrüt ile ilgili yazısında da yer alır. Tigâşî, zümrüt madeni ile ilgili şunları söyler:

“İsvân'dan öte Mısır ile Sudan arasında Tohum adlı bir büyük ve uzun dağ vardır. Toprağı kirece benzer. O dağı **zümrüt** taşı için kazdıklarında önce talk adlı kara taş çıkar. O toprağın içinde çay taşları gibi irili ufaklı yüzük kaşları bulunur ve o damarlardan büyük parça zümrüt çıkarırlar...” (Şîrvânî, 1999, s. 123)

İsvan, sadece zümrüt bakımından zengin bir yer değildir. Evliya Çelebi, İsvan'da Nil'in adalarında toprağın petrol, zift, katran, kükürt, kurşun, kibrit suyu gibi madenler açısından zengin olduğunu fakat halkın bunları çıkarmasını bilmediğini, dolayısıyla Nil taşkınlarında yok olduğunu dile getirir.

Bîrûnî de zümrüt madenlerinin Mısır'da el-Vâhât, el-Mukattam Dağı ve el-Becce bölgesinde bulunduğunu zikreder (Bîrûnî, 2017, s. 203). Fuat Sezgin de zümrütün bulunma yerlerinden Yukarı Mısır, Hindistan'daki Sindân ve Kembâyât bölgeleri olarak bahseder (Sezgin, 2008, s. 173).

Şekil 3: Zümrüt madeni

Zümrüt de elmas ve yakut gibi benzetme ögesi olarak kullanılır. İmâdiye'de Han Sarayının bahçesinde görenin *Sübhânu'l-Hallâk!* diyerek şaşırdığı iki servi ağacı vardır ki Evliya bu ağaçların rengini zümrüde benzetir:

“Ve bu sarây içinde bir meydân-ı azîmin bir köşesinde bâğ-ı İrem-misâl bir bâğçesi var ve anda iki adet sebz-gün **zümürrüd-misâl** serâmed serv dirahıtları var kim her gören “Sübhânu'l-Hallâk!” deyü engüşt berdehen edüp ta'accüb eder.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 305)

Evliya bu kez sarayın bahçesindeki değil, caminin avlularındaki ağaçlar için yeşil zümrüt benzetmesini kullanır. Tire'deki Serdar Haşan Ağa'nın hanesi civarındaki mescit, Orta Camii, Hacı Veli Camii, Hacı Kasım Paşa Camii'nin avlularındaki serviler yeşil zümrüt gibidir:

“Bu câmi'lerin haremeleri içre yeşil **zümürrüd-misâl** serâmed servler ile müzeyyendir.” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 69)

Aynı şekilde Bâyezîd-i Velî'nin eliyle diktiği dört yeşil servi de zümrüt yeşilidir:

“Ve dört aded sebz-gûn **zümür-rüd-misâl** servler var kim bizzât Bâyezîd-i Velî dest-i şerîfleriyle dikildiklerinden nazar-ı şerîfleri ta‘alluk edüp...” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 239)

Kuşkusuz Evliya sadece serviyi zümürde benzetmez. Yeşil İmaret Camii’nin yeşil çiniden yapılmış ezan makamı minaresi de yeşil zümrüt servi gibidir:

“Ve bir yeşil kâşîden yeşil **zümür-rüd serv-misâl** minâre-i bâng-ı salâ-hânesi var.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 84)

Aynı şekilde Hakîm Kaysûnî Camii’nin de minaresinin rengi zümrüt yeşilidir:

“Ve kible kapusu cenbinde bir **zümür-rüd-vâr yeşil** kâşî ile mebnî üç tabaka minâresi var, gâyet âlîdir.” (Çelebi, 2007, s. 124)

Minare dışında Ma’şuk Kalesi’nin içinde Hazret-i İmam Hasan el-Asker’in yattığı kubbe zümrüt gibi yeşil çini ile yapılmıştır:

“Bu kubbe-i âlînin külâhı evc-i âsumâna ser çekmiş **zümür-rüd-misâl** yeşil kâşî ile mebnî bir kubbe-i münevver-i nûrun alâ nûr’dur, ammâ bânîsi ma‘lûmum değildir.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 350)

Ve Kalmık kavminin kâbesi de yeşil zümrüt gibi tunçtan ve büyük kubbelidir:

“...ka‘bemiz yeşil **zümür-rüd gibi** tuçdan bir kubbe-i azîmdir...” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 319)

Kubbe dışında bir başka mimari öge olan somaki direkler de zümrüt yeşili olarak karşımıza çıkar. Atina Kalesi’nin içindeki caminin minbere bitişik dört yeşil somaki direği zümrüt gibidir:

“Ammâ hâlâ bizim minbere muttasıl dörd aded **zümür-rüd-misâl** yeşil somâkî direkler var...” (Evliya Çelebi, 2003b, s. 112)

Pravadi Kalesi ardındaki yüksek dağların arasındaki pınara konan gürgen ağacından yapılmış eşyalar üç günden sonra yeşil taş olur. Evliya Çelebi, pınara konulan kâse ve fincanların yeşil zümrüt gibi yeşim kâse ve gülâbdan olduğunu ifade eder:

“Ve niçe kerre ârifler gürgen ağacın dest-i harrâtinde çıkırdan çevirdüp kâse ve filincan ve gülâbdân ve hançer kabzası misilli eşyalar yapıdrup bu bınara koyup üç günden sonra kâse ve finilcanlar yeşil **zümür-rüd-misâl** yeşim kâse ve gülâbdân olur...” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 173)

Elmas, yakut ve zümrüdün ayrı ayrı kullanımları dışında bir arada olduğu örnekler de mevcuttur ki bunların başında cevahir dükkanları gelir. Mesela Urfa’da Tayyaroğlu Ahmed Paşa tarafından yaptırılan uzunlamasına plana sahip kârgir yapılı, üç demir kapılı bedestende elmas, la‘l, yakut ve zümrüt bolca bulunmaktadır:

“Ve biri, Tayyâroğlu Ahmed Paşa binâ etmişdir, serâpâ kârgîr toloz binâdır ve tûlânîce vâki‘ olmuşdur. Üç aded demir kapuları var. Cemî‘i zî-kıymet la‘l u **yâ‘kût** ve **zümür-rüd ü elmas-ı** bî-kıyas mevcuddur.” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 91)

Mine çarşısında, her dükkânda mercan, kehribar, firuze, Seylân, akik, aynü’l-hur ve ayn-ı semek, la‘l, ve inci gibi pahalı ve kıymetli cevahirin yanında elmas, yakut ve zümrüt de yığın yığın satılmaktadır:

“Ve incü ve la‘l **yâkût** ve **zümür-rüd** ve **elmâs** ve mercân ve kehrübâr ve pîrûze ve seylân akik ve Yemenî ve aynü’l-hur ve ayn-ı semek makûlesi girân-bahâ zî-kıymet cevâhir her dükkânda yığın yığın fûrûht olunmada.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 355-356)

Mine çarşısı gibi Mekke-i Mükerrreme’nin bazı cevahir dükkanları da dikkat çekicidir. Zira dükkân sahipleri elmas, yakut ve zümrüt, la‘l, firuze, akik u Yemenî, Seylân cebellokum, aynü’l-hur, aynü’l-hir, aynü’s-semek, zeberced ve şebçerağ cinsi değerli ve pahalı cevahirleri dükkânlarının önüne çıkararak mallarını sergilerler:

“Andan Lagoş kralın hazînesine girüp görse kim anda olan mâl-ı firâvânın hadd [ü] hasrı yokdur. Köşe köşe la‘l [u] **yâkût** ve **zümürürüd** ve **elmâs** yığın yığın ve Ungurus altunu ve guruşları...” (Evliya Çelebi, 2002, s. 216)

Kral Lagoş’un hazinesi dışında Hazret-i Süleyman’ın hazinesi de elmas, yakut ve zümrüt ile doludur. Emevî hükümdarı Velid bin Abdülmelik Endülüs’te Tulaytula şehrini fethedince Hazret-i Süleyman’ın hazinesini bulur. Bu hazinede yine elmas, yakut ve zümrüt vardır. Bu hazine ile Şam Emeviyye Camii ve Mekke-i Mükerrerme süslenir:

“Ve Âl-i Emeviyyün’dan Velîd bin Abdülmelik zamân-ı hilâfetinde bin pâre gemi ile Mağrib-zemînde diyâr-ı Endelüs’de medîne-i Tulayt[ul]a’yı feth etdükde Hazret-i Süleymân’ın definesin bulup altun mandalar içinde bî-had [ü] bî-kıyâs lâ‘l **yâkût** ve **elmâs** ve **zümürürüd** bulup ve niçe bin Husrevânî küpleri mümessek zer-i hâlis ile mâl-â-mâl bulup Şâm-ı şerîfde câmi‘-i Ümeyye ve bu Mekke-i mükerrerme ol kadar tezyîn eyledi.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 370)

Hazinelerin olmazsa olmazı elmas, yakut ve zümrüt Köstence şehrinde defineden çıkarılır. “Piyale Paşa Sakız’ın fethinden sonra Kanuni Sultan Süleyman’ın huzuruna gelerek Yıldırım Bayezid Han zamanında Karadeniz’in Rumeli tarafında Babadağı şehri yakınında Köstence Kalesi’nin Ceneviz kralına ait olduğunu ve burada -Köstence Kalesi harabesinde- liman kapısı eşiği altında yedi büyük küp altın ve cevher gömülü olduğunu söyler. Üç yüz adamıyla Köstence’ye gidip defineyi çıkaran Piyale Paşa burada Takyanusî filoriden başka nice bin adet silâh, nice bin parça la‘l, yâkût, elmas ve zümrüdü küplerden çıkarır.” (Demir, 2019, s. 131)

“...şehr-i Köstence’ye varup ol mahall-i kenzen eliyle komuş gibi defineyi çıkarup yedi aded Husrevânî leb ber-leb Takyanusî filoriden mâ‘adâ niçe bin aded âlât-i silâh ve niçe bin kıt‘a la‘l u **yâkût** ve **elmas** u **zümürürüd** çıkar kim hesâbın Hallâk-ı ezel bilür.” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 198)

Bu define ile Köstence imar edilir, Süleymaniye Camii ve Şehzâde Camii yaptırılır.

Elmas, yakut ve zümrüt para keselerini de doldurur. Evliya’nın elini daldırdığı para kesesi böyledir:

“İçi mâl-â-mâl mümessek ve ıssıcak furûnî altun-ı bundukânî ve la‘l [u] **yâkût** ve **elmas**, **zümürürüd-i Sudânî** ile memlû bir cilbend-i kerâmedir.” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 274)

Bu keseden Evliya’ya seksen yedi sikke-i hasene ve yedi taş elmas, yakut, zümrüt, la‘l, seylân, piruze ve zeberced verilmiştir:

“...bu hakîre bir avuç altun verüp cümle seksen yedi sikke-i hasene ve yedi taş **yâkût** u **zümürürüd** ve **elmas** [u] la‘l ve seylân ve pîrûze ve zeberced taşları verüp...” (Evliya Çelebi, 1999b, s. 274)

On iki terkten müteşekkil Gorona tacı sıra sıra inci, la‘l, yakut, elmas ve zümrüt ile süslüdür:

“Her terki aralarında sıra sıra la‘l **yâkût** ve **elmâs** ve **zümürürüd** incüsü çokdur...” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 115)

Elmas, la‘l, yakut, zeberced ve incinin sultana gönderilen hediyeler arasında da yerini aldığını görürüz:

“...haremdede hanıma bir semmûr ve bir mücevher tâc ve yetmiş kıt‘a akmişe-i fâhire dîbâ vü zîbâ ve şîb ü zerbâf ve niçe kıt‘a **elmas** u la‘l [u] **yakut** u zeberced ve lü‘lû-i danedâr Amber Ağa ile sultâna hedâyâ gönderdi.” (Evliya Çelebi, 2001a, s. 83)

Vezir Sarı Hüseyin Paşa’ya gelen türlü türlü hediyelerin, cevahirlerin içinde de la‘l, seylân, firûze, ayn-ı semek, aynü’l-hir, akîk-i Yemenî, inci ve mercan yanında elmas, yakut ve zümrüt de vardır:

“...ve gûnâ-gûn hücreli mücevher zî-kıymet sandûklar kim herbir hücreleri içi lâ’l **yâkût** ve **elmâs** ve **zümürüd** ve seylân ve pîrûze ve ayn-ı semek ve aynü’l-hir ve akîk-i Yemenî ve lü’lü’ [ü] mercân ile leb-ber-leb idi.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 397)

Hazret-i İbrahim peygamberin kabrinde kubbenin içindeki kandiller dikkat çekicidir. Zira bu kandiller lâ’l, yakut, zümrüt ve elmas ile süslü olup bunlar da birer padişahın hediyesidir:

“Ve kubbe içi serâpâ lâ’l ve **yâkût** ve **zümürüd** ve **elmâs** ile müzeyyen kanâdiller var kim her biri birer Rûm harâcî değer, birer pâdişâhın hedâyâsıdır.” (Evliya Çelebi, 2005, s. 247)

Evliya Çelebi, Tirepişvar Kalesi’ndeki kilisede yer alan bir mezardan bahseder. Bir kral kızına ait olan, içinde mücevher, yaldızlı gümüş, altın eşyalar bulunan bu mezarda kralın kızının tüm giysisi, kuşağı, tacı, halhalı, sorgucu, istifanı cevahirle süslüdür ve kızın parmaklarında yirmi, otuz kırat Serendil elması, la’l, yakut ve zümrüt yüzükler bulunmaktadır:

“Cemî’i esvâbı cevâhîrle müzeyyen ve kuşağı ve tâcı ve halhalı ve sorguc ve istifanı ve parmaklarında yigirmişer ve otuzar kırat elmas-ı Serendilî (?) ve **la’l** ve **yâkût** ve **zümürüd** yüzükler ve niçe mücevher ve murassa’ sîm ü zer evânî eşyâlar ile memlû bir mezâr idi kim cümle cevâhiri bir Rûm harâcî değerdî.” (Evliya Çelebi, 2002, s. 16)

Elmas, yakut ve zümrüt savaş meydanında ölen askerlerde de karşımıza çıkar. Mehmed Giray Han’ın Moskov kralıyla girdiği gazada Mehmed Giray Han galip gelmiş ve bu savaşın sonunda yetmiş yedi bin gayrimüslim asker ölmüş, savaş meydanında kalan bu askerlerin her birinde ise iki-üç yüz altın, elmas, la’l, yakut ve zümrüt bulunmuştur:

“...Ve Tatar askeri bu kelleleri galtân olan küffârların meydân-ı berzahda kalan yetmiş yedi bin aded cîfe-i murdârların soyarken her birinde bu kadar cevâhir, la’l, **yâkût** ve **zümürüd elmâs**lardan mâ’adâ yüzer ve ikişer ve üçer yüzer altınları ve kıt’a kıt’a zî-kıymet girân-bahâ şeyler buldular.” (Evliya Çelebi, 2003a, s. 205)

Sonuç olarak, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*’de elmas, yakut ve zümrüdü sadece bir cevher olarak ele almamış, bilakis bunun yanı sıra eserde bu üç cevherin kullanım yerleri, işlendiği ocaklar, bu madenlerle alakalı esnaf sınıfı, zaman zaman cevherlerin ağırlıkları, büyüklükleri ve renkleri de okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Elmas; heykel tırnağı, kolye, temren, yüzük gibi nesnelere kullanılmış, hediyelerde, sandukalarda yerini almış, miras olarak bırakılmıştır. Evliya Çelebi elmas nesnelere dışında elmasın ağırlıklarına da değinmekte, mümkün mertebeye elmasın kaç kırat olduğu ya da kaç parça olduğuna eserinde yer vermekte, bazı yerlerde ise büyüklüğünü misalle anlatmaktadır. Evliya, elması benzetme ögesi olarak kullandığı yerlerde ise elmasın parlaklığı, berraklığı, sağlam ve dayanıklı oluşuna vurgu yapar. Elmas ile uğraşan meslek sınıfının ne kadar dükkânı olduğunu, burada kaç kişi (nefer) çalıştığını sayısal olarak verdikten sonra, bu esnaf grubundan cevahir kuyumcuları, elmas hakkâki esnafı ve cevahir tüccarı esnafını anlatmaktadır. Elmasın çıkarıldığı yer olarak ise Temîmî’nin *Mürşid*, Bîrûnî’nin *Cemâhir*, İbnü’l-Cezzâr’ın *İ’timâd*, Kazvîni’nin *Acâ’ibü’l-Mahlûkât*, İbnü’l-Baytâr’ın *Câmî*, Tifâşî’nin *Ezhâru’l-Efkâr*, Zeynel’âbidîn ibn Halîl’in *Risâletü’l-Cevâhir* adlı eserlerinde de görüleceği gibi Evliya Çelebi’nin de işaret ettiği yer Hindistan’dır. Bunun dışında Hindistan’ın güneydoğusundaki Serendib de maden çıkan bir diğer yerdir.

Yakut ise heykel, halhal, kilit, giysi, başlık, at diktik ve uyanı gibi nesnelere kullanılmakta, kral sakalından mimari tezyinata, dükkanlardan bedenlere her yeri süslemektedir. Evliya Çelebi Bîrûnî, el-Kindî ve Nasr’ın yaptığı gibi yakutun rengini de verir ve kırmızı, sarı, mavi ve kızıl yakutu sıralar. Cevahirleri anlatırken “sayısız”, “hadsiz” gibi ifadeler kullanan Evliya, yakut için dönemin ekonomisine dair ipuçları veren net sayılar verir. Evliya, yakutu daha ziyade şarabın rengi dolayısıyla billur gibi ışıldayan sarı yakuta benzetir. Yakut ile uğraşan esnaf sınıfından ise cevahir kuyumcuları ve cevahir tüccarı dışında bir sınıftan bahsetmez. Evliya Çelebi, yakutun çıkarıldığı yer olarak ise İran’ın Rey Şehri, Rey Şehri’nin batısı ve kuzeyine meyilli Akra Dağı’nı zikreder.

Son olarak zümrüt ise kandil, kaşık, fincan, hokka, yüzük, mühür, iskemle gibi eşyalarda kullanılmaktadır. Evliya bunun dışında zümrüdün şeklinden de bahseder. Elmas ve yakutta değindiğimizden farklı olarak zümrüt ile uğraşan bir esnaf

sınıfına ise değinmez. Zümrüdü benzetme ögesi olarak kullandığı yerlerde ise zümrüdün rengine vurgu yaparak servileri, minareleri, kubbeleri ve somaki direkleri yeşil zümrüde benzetir. Ve nihayet zümrüt çıkan yerler ise Mekke Sacnan Dağı, Yukarı Mısır'daki Said vilayeti, Nübe Dağları ve Nil ırmağı kıyısında yer alan İsvan (Aswân/Assuan)'dır. Dikkat çekici olan ise Evliya'nın Mısır'da zümrüt madenini kimin çıkarttığına değinmesidir ki Circeli Ali Bey'i burada zikreder.

Bilim tarihi alanında bilgiler barındıran *Seyahatname*'de Evliya Çelebi, gezdiği yerlerin toplumsal, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını anlatmasının yanı sıra bilim tarihi açısından büyük önem arz eden minerolojiye ait bilgiler de vererek yaşadığı yüzyıla ışık tutmaya çalışmıştır. Özetle belirtecek olursak Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi* bilim tarihi çalışmalarına daha çok kaynaklık etmeyi hak etmektedir.

Kaynakça / References

- Ahmed Refik (16 Nisan 1937). Circeli Ali Bey. *Akşam Gazetesi*.
- el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (2017). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı: el-Cemâhir fî Ma'rîfeti'l Cevâhir* (E. S. Özcan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Demir, K. (2019). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yer Alan Altın, İnci ve Zümrüt Cevherlerinin Bilim Tarihi Açısından İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, R. ve Kılıç, M. (2003). Cevahirnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhirnâme. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (14), 1-64.
- Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I. Kitap* (R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II. Kitap* (R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, V. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İ. Sezgin, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2002). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VI. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VII. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VIII. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX. Kitap* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, X. Kitap* (R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mâverî (1982). *en-Nüket ve'l-'Uyûn* (H. M. Hıdır, nşr.), c. IV, Kuveyt.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. IV. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Şemseddin Sâmî (1996). *Kâmusu'l-A'lâm*, c. IV (tıpkıbasım). Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd (1999). *Tuhfe-i Murâdi: İnceleme-Metin- Dizin* (M. Argunşah, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yâkût el-Hamevî (t.y.). *Mu'cemül-Buldân* (F. A. el-Cündî, thk.), c. I. Beyrut: Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye.